

László Lóránd

Marosvásárhely

A Felekezetközi Tanács megalapítása és szerepkörei a két világháború között

The Establishment of the Interconfessional Committee and its Areas of Activity Between the Two World Wars. Abstract

After the end of the First World War the leaders of the traditional Hungarian Churches of Transylvania, in response to the new political situation, united their forces to defend their common interests against Romanian state policy. The Interconfessional Committee was officially founded on the 24th of June 1920, at the initiative of Gusztáv Majláth, Roman Catholic bishop of Alba-Iulia. Among the founders there were the leaders of the Reformed, Unitarian and Lutheran Churches. Since the Committee represented at the same time the advisory board of the Hungarian National Party concerning educational issues, it aimed at finding solutions to the problems of confessional education which continued to suffer from extensive censorship, tens of schools being annually closed, especially in the period of so-called liberal governments.

In addition to the problem of education, the Committee reached decisions not only regarding economical and cultural but also social issues, which were valid for all signatories. Another role of this organism was that to distribute equitably the secret funds received annually from Hungary, through which, amongst others, the Hungarian state would help confessional education. In this context it is worth mentioning that under the coordination of the Hungarian National Party, the Committee repeatedly presented various petitions to the League of Nations, through which it protested against the persecution of minorities and of their confessional and secular organizations by the Romanian state.

The Interconfessional Committee did not cease its activity after the Vienna Treaty in 1944 and during the first years after the war, but when confessional schools were nationalised in 1948, the Committee lost its influence and importance.

Keywords: Interconfessional Committee, Hungarian National Party, confessional education, nationalisation of confessional schools in 1948.

Tanulmányomat,¹ intézménytörténetről lévén szó, egy rövid helyzetelemzéssel kezdeném, azért, hogy térben és időben pontos elhelyezést nyerjen az ismeretendő anyag bemutatása.

Korábban más kutatások kapcsán a Felekezetközi Tanács tevékenységét Benkő Samu, Pál János és Bárdi Nándor² is érintette.

Az alábbiakban bemutatott téma kutatását elsősorban az motiválja, hogy feltárjuk olyan történeti intézményrendszerek – azaz az erdélyi magyar egyházak – 20. század

¹ A kutatás a 2011-es évben a Balás Elek Ösztöndíj támogatásával zajlott.

² Bárdi Nándor: A Keleti Akció – A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. In: *Magyarságkutatás 1995–96*. Szerk. Diószegi László, Budapest 1996, 143–190. [A továbbiakban: A Keleti Akció I.]. Keleti Akció – Az erdélyi magyar intézmények támogatása. In: *Regio* 1995. 3. sz. 89–134.; 4. sz. 3–28. [A továbbiakban: A Keleti Akció II.]. Pál János: Impériumváltás (1918–1920) az Unitárius Egyház angol-amerikai kapcsolatainak tükrében. In: *Regio* 2010. 4. sz. 33–71. Benkő Samu: *Újrakezdekések*. Csíkszereda 1996, 121–124., 125–135. [A továbbiakban: Benkő Samu].

eleji metamorfózisát, amelyeknek évszázadokon keresztül társadalomformáló, valamint a lelki-szellemi élet terén irányadó szerepe volt, azonban az első világháború befejezése után egyik pillanatról a másikra elvesztették politikai és anyagi háttérük számottevő részét.

Az addig egymással csak laza kapcsolatokat fenntartó három magyar felekezet vezetősege, úgy tűnik, hogy hamar magára talált, közös érdekképviselőt hozott létre az állam fele irányuló nagyobb nyomásgyakorlás céljából, és a román államhatalom szigorú ellenőrzésének kijátszásával rendkívül gyorsan kiépültek a magyar-magyar és nemzetközi kapcsolatok a hiányzó anyagiak előteremtése céljából és a támogató külföldi egyházi és politikai lobbis megszerzése érdekében.

A munkálatokba időnként a magyar és szász evangélikusokat, valamint az izraelitákat is sikerült bevonni.³

A kezdetek

1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia látványos felbomlása új stratégiák kialakítására kötelezte az immár a Román Királyság keretei közé kényszerülő erdélyi magyar egyházakat. Ennek nyomán hozott létre Kolozsváron gróf Majláth Gusztáv római katolikus püspök kezdeményezésére egy közös platformot a református, katolikus és az unitárius püspökség, amely az ülések jegyzőkönyveiben felekezetközi értekezlet vagy felekezetközi tanácsként jelenik meg. Az alapítók között negyedikként ott voltak a magyar evangélikusok is, azonban a későbbiekben csak alkalmanként vettek részt a tanácskozásokon. A szász evangélikusokkal külön egyeztettek Szebenben vagy Bukarestben az aktuális feleket érintő közös problémákról.⁴

Az első gyűlést 1918. november 15-én tartották Kolozsváron. A négy egyház vezetői szükségesnek vélték, hogy egy Erdély minden magyar gyülekezetének megküldendő körlevélben hangsúlyozzák, hogy az új magyar kormányzatot támogatják, kiemelve, hogy az egyházak a törvényes rend és a békesség támogatói. A híveket is az új népi rendszer támogatására szólították fel, és egy rendkívül toleráns hangvételt használtak. Csak egy rövid részt idézek: „szűnjék meg a régi bizalmatlankodás, legyen testvéri közeledés, vessünk fátylat a kölcsönös rosszemlékű dolgokra”, továbbá: „mások emberi jogainak megbecsülése által, a miénket védjük,”⁵ ezen elsősorban a románokkal való jó kapcsolatot értik. Hosszú sorokon át lehetne idézni a levelet, de amit még említenünk kell az az, hogy, bár értelemszerűen támogatják Magyarország egységének fenntartását, az utolsó sorok nyilvánvalóvá teszik, hogy 1918 novemberében már tisztában vannak a teljes területi felbomlás lehetőségével is.⁶

³ A magyar evangélikusok is a Felekezetközi Tanács alapítói között voltak, és 1918–1920 között a gyűléseken is rendszeresen képviseltették magukat.

⁴ Majláth Gusztáv Gyárfás Elemérrel való levelezésében, illetve a Felekezetközi Tanács jegyzőkönyveiben is találunk ide vonatkozó anyagokat. A szász evangélikusok önszerveződése alkalmanként példászerűen jelenik meg a tanács vitáiban.

⁵ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár. A Felekezetközi Tanács iratai. I.9/1918.1., 6387–1918. [A továbbiakban: EREL].

⁶ „Bizonyosra vesszük, hogy az a Nyugat, amelynek civilizációját századokon át vérünk hullásával, a saját hátramaradásunk árán védelmeztünk meg, nem fizethet azzal, hogy a civilizáció nevében elalélt testünket feldarabolja.” (EREL: Uo.)

Az ülés jegyzőkönyve már egy sokkal árnyaltabb képet tükröz. Első pontja kijelenti, hogy a jelen helyzetben az erdélyi magyar egyházak főpásztorai a nép természetes vezetői, és a közös érdek összefogást igényel.

Dr. Boér Elek református egyházkerületi főgondnok ajánlására az értekezlet már ekkor kimondta, hogy e testvéri találkozás állandósítására egy bizottság alakul, „mely feladata leend az erdélyi magyar és szász egyházakat közösen érdeklő nemzeti, politikai, pásztori és gazdasági kérdésekben az egyöntetű állásfoglalásokat előkészíteni és érvényesíteni”.⁷ Feladatuknak tekintették, hogy a magyar kormányt az erdélyi magyarság és szászág aktuális helyzetéről tájékoztassák, és amint már fennebb említettem, támogatásukról biztosítják a népi kormányt, cserébe pedig elvárják, hogy az állam is támogassa őket „mint a nemzeti társadalom legrégebb és legősibb biztosítékait”. Továbbá kérték, hogy az ország esetleges szétesése előtt az állam biztosítsa azokat az összegeket, amivel még egy ideig tovább működhethetnek. Utolsóként pedig feladatuknak határozták meg, hogy az évtizedek óta magyarok ellen folytatott sikeres román propaganda ellenében minden egyház vegye igénybe a maga külföldi kapcsolatait egy új pozitív arculat felépítéséhez.

1919-ben a találkozók folytatódtak. A református igazgatótanácsai jegyzőkönyvek és Majláth Gusztáv levelezése alapján tudható, hogy ekkor a Nagyszebeni Consiliul Dirigent oktatásügyi és ingatlan kisajátítási rendelkezéseit igyekeztek kivédeni, többkevesebb sikerrel. Megjegyzendő, hogy a Consiliul Dirigent sok esetben partnernek tekintette az egyházakat és érdemi egyeztetések is voltak.⁸ A levelezés magyarul folyt. Érdekességképpen megjegyezném, hogy a húszas évek kezdetén a bukaresti minisztériumokkal is magyarul leveleztek, számos nézeteltérésre adva így okot.

A bizottság hivatalos megalakulása két évvel később, a trianoni békeszerződés megkötése után, 1920. június 24-én történt meg Kolozsváron, a római katolikus státusz gyűléstermében, ahol a már említett Majláth Gusztáv, református részről Nagy Károly, az unitárius Ferenc József és az evangélikus Kirchknopf Gusztáv püspökök aláírják a Felekezetközi Tanács alapító jegyzőkönyvét.⁹ Az alig egy és féloldalas dokumentum tömören fogalmaz a célokkal kapcsolatban és a tanács működését illetően:

„[...] a ránk szakadt nehéz és válságos idők közepette [...] vigasztalást nyújtva és irányt mutatva már 1918 november elején, együttesen és közösen jártunk el, félretéve régi félreértéseket, megtalálva az egymás közt annyira szükséges megértést és a kifele annyira nélkülözhetetlen együttes és egyetértő fellépést. Világosan és tisztán áll előttünk, hogy ez az út az, amelyen jövőre is megmaradnunk és járnunk kell. Éppen azért szükségesnek látjuk, az együttesen folytatandó munka közös szervét intézményileg is megállapítani, felállítván a magyar egyházak felekezetközi központi tanácsát.”¹⁰

Ehhez a konzultatív testülethez tartoztak a magyar egyházak összes – oktatási, kulturális, gazdasági és szociális – ügyei. Itt állapították meg mindezen ügyekre vonatkozó

⁷ EREL: Uo.

⁸ Benkő Samu a fent említett kötetének *Csináljátok úgy, ahogy lebet...* című forrásközlésében egy 1919. december 21-i jegyzőkönyvet publikált, a forrás megjelölése nélkül. Ebben az összefoglalóban a magyar egyházak vezetőinek és a román kormány képviselőjének találkozóját, pontosabban Valeriu Brădiște, a Consiliul Dirigent vallásügyi kérdéseiről felelős vezetőjének szavait írják le. Kifejezetten barátságos és jóindulatú tanácsokat ad, természetesen a román érdekek figyelembe vételével.

⁹ EREL: I.9/1918.2., 2439–1920.

¹⁰ Azaz a Felekezetközi Tanácsot. Ld. uo.

egységes eljárás irányelveit, valamint a Felekezetközi Tanács feladata volt a közös szervezetek működtetése, az érdekek megvédése és az együttes fellépés összehangolása.

A testület konzultatív és minden egyház gondoskodik a maga szerveinél, hogy a közös döntések érvénybe lépjenek.

A Felekezetközi Tanács ülésein általában a három egyház valamelyik püspöke vagy az általuk kinevezett helyettes elnökölt. Többnyire a reformátusok voltak a kezdeményezői a találkozók összehívásának, melyekre az első években sok esetben havonta többször is sor került. Az 1920-as évek második felétől a gyűléseken részt vettek az Országos Magyar Párt¹¹ képviselői is, akik a harmincas évek közepén egy időre a tanács vezetését is átveszik. Ekkor általában Inczedy-Joksmann Ödön, az OMP ügyvezető alelnöke vezette az üléseket, a püspökök sokszor meg sem jelentek.

A napirendi pontok minden alkalommal előzetesen le voltak egyeztetve, általában a felmerülő nézeteltéréseket is a döntéshozó gyűlés előtt általában már tisztázták.¹²

A Felekezetközi Tanács szerepkörei

Egy, az alapító okiratban nem szereplő tevékenységgel kezdeném a Felekezetközi Tanács feladatköreinek ismertetését.

Erdély román megszállása után a magyar kormány igyekezett megkeresni azokat a szálakat, melyeken keresztül kapcsolatot tarthatott a demarkációs vonalon túli ország-részekkel. Ennek célja az volt, hogy román hűségeskü letétele ellen hangolja a helyben maradt tisztviselői kart, és anyagilag tovább támogassa ezeket, illetve információkat gyűjtsön.¹³ Ennek a tevékenységnek, illetve a különböző segélyezési formáknak nagyon korán kiépültek a háttérintézményei, majd egy központosítás után egy jól körülhatárolható, főleg az egyházi oktatást és a kulturális életet segítő támogatói rendszer jött létre. Így, a magyar külügyminisztérium irányítása alatt működő Népies Irodalmi Társaság¹⁴ útján, a Romániába érkező, elsősorban oktatásra szánt összegek egy részének szétosztását a Felekezetközi Tanács szervezte meg. Míg a NIT és elődei kezdetben személyeken – pl. katonai futárszolgálat, vasutasok – keresztül, többnyire egyből a célintézményeknek küldték ki a pénzeket, 1922-től a NIT ezt a Felekezetközi Bizottság közvetítésével oldotta meg. Az 1920-as évek közepéről megvannak a részletes kimutatók, itt most csak egy évet említenék: 1923–24-ben a Felekezetközi Tanács 11 680 000 lejt kapott, más gazdasági és kulturális egyleteknek kifizetett összeggel ez 16 millió lejre ment fel, tehát ennyit utalt a NIT egy év alatt Erdélybe.¹⁵ Amint látható, az összeg kétharmadával az egyházak gazdálkodhattak. Ezeket az összegeket százalékarányosan osztották szét a három felekezet között, és, bár a kiküldött összeg adott esetben nem érte el a budapesti székhelyű Népies Irodalmi Társaság működésére szánt

¹¹ A továbbiakban: OMP.

¹² Megállapítható, hogy érdemleges anyag e gyűlésekről csak a kolozsvári református levéltárban és a gulafehérvári római katolikus püspöki levéltárban maradt fent. Az unitárius egyház kolozsvári levéltárából az iratok napjainkra elkallódtak.

¹³ Bárdi Nándor: *A Keleti Akció I.* 144.

¹⁴ A Népies Irodalmi Társaság a Bocskay Szövetség jogutódja. A külügyminisztérium egyik alosztályaként 1921-ben hozták létre. Az erdélyi hírszerzéssel, a kiemelt státusú menekültek problémáinak megoldásával és diákok elszállásolásával valamint anyagi megsegítésével, illetve az Erdélybe küldendő magyar segélyek eljuttatásával és ellenőrzésével foglalkozott.

¹⁵ Magyar Országos Levéltár: K437-10, 412.

éves költségvetést, mégis fontos részeket lehetett vele betölteni az állami támogatás nélkül működő egyházi oktatásrendszerben.

1931 utánról sajnos nem állnak rendelkezésünkre a pénzügyi adatok. Bár nem bizonyítható, de megtörténhet, hogy a beáramló pénzek leosztása ekkor már az Országos Magyar Párton keresztül történt.

Megjegyezném, hogy az első világháború befejezése után ugyancsak a magyar Külügyminisztérium holdudvarába és a NIT koordinációja alá tartozó Erdélyi Szász Irodán keresztül, az erdélyi németekről is gyűjtöttek információkat, és magyarbarátnak vélt csoportjainak segélyeket is utaltak.¹⁶ Románia területén a Bánságban a Szent Gellért Társaság végzett hasonló tevékenységet.

Másrészt, amint az alapító gyűlés jegyzőkönyve leírta, a Felekezetközi Tanács feladata volt az egységes álláspont kialakítása az állam részéről érkező különböző, a magyar egyházakat és egyházi iskolarendszert hátrányosan érintő kérdésekre. A felmerülő nézeteltérések és viták ellenére is szinte minden fontos, Bukarest felé irányuló kérés előtt előzetes egyeztetések folytak a három egyház csúcspanaszolgálatának szintjén, melybe, amint már említettem, bekapcsolódtak az OMP vezetői is.

Mi több, az erdélyi magyar közélet fele is egységes kép kialakításra törekedtek, azonban ez nem volt mindig sikeres. Az 1924–25-ös években, bár sűrűn zajlanak a gyűlések, egy morális válság alakul ki a tanács életében.

Elhangzik, hogy az erdélyi magyarok már nem tekintik vezetőiknek a lelkészeket, a magas egyházi adók miatt sok a kitérés kísérlet, anyagilag nem támogatják az egyházat, mely következtében nem lehet fenntartani az intézményeket. Ekkor a megoldásjavaslat a lehető legkonzervatívabb: hatalmi pozícióik igénybevételével hatni próbálnak a sajtóra, amely több esetben elmarasztalja az egyházakat,¹⁷ mi több, egy alkalommal elhangzik az is, hogy a román állam, azaz a rendőrség segítségével kellene behajtasák a hívektől az egyházi adókat.

Mint az erdélyi magyar iskolahálózat gyakorlati tulajdonosai, fellépnek az oktatás minden területét érintő kérdéskörben, az agrárreform a teljes egyházi vagyonok mintegy 90%-át megsemmisítő ügyében, a kisebbségi politikai jogok tiszteletben tartásáért, a kulturális autonómiáért, az egyházak ingó és ingatlan javainak megőrzéséért, és nem utolsósorban a román karhatalmi szervek egyháziak ellen irányuló túlkapásai ügyében.

A hihetetlen erőfeszítésekkel szerzett hazai alapokból és a már részben ismert magyarországi és a még ismeretlen amerikai magyar pénzekből¹⁸ támogatják az újrainduló és lassanként megerősödő belső intézményeket, új iskolákat és intézményeket hoznak létre, hangsúlyt fektetnek a szóránymissziós munkákra. Az 1920-as év jegyzőkönyveit olvasva, sok esetben az a képzetünk keletkezik, hogy nem is a három egyház vezetősé-

¹⁶ Bárdi Nándor: *A Keleti Akció I.* 158.

¹⁷ EREL: I.9./1918.68., 171–1924., I.9./1918.76., 2804–1925.: „Nagy Károly püspök előadja, hogy a magyarság tömegei tényleg közönyösen nézik az Egyházi hatóságok és a Magyar Párt küzdelmét, másfelől a magyar sajtó nem tanúsít kellő érdeklődést és megértést a magyarság, a magyar egyházak és iskolák sérelmei, törekvései iránt s ezért mulhatalanul gondoskodni kell arról, hogy tervszerűen, gondosan előkészített közhangulat megteremtésével népgyűlések és megértő lelkiismeretes sajtó útján a nép széles rétegeinek érdeklődését, lelkesedését felébresszük, mert ma talán joggal állíthatják rólunk, hogy a nép nem áll hátunk mögött s nincs jogunk az egész magyarság nevében beszélni.”

¹⁸ EREL: Püspöki levelezés. IX.2./704–1920. 1920 őszén az amerikai protestánsok szövetsége 25 000–35 000 dollár közötti segélyt ígér a reformátusoknak, kikötve, hogy azt nem lehet politikai célokra használni. Itt azonban nem bizonyítható, hogy magyar lobbija lenne az adománya mögött.

gének a közös gyűlésén vagyunk, hanem egy nemzeti kisebbséget képviselő politikai párt értekezletén.

Az 1920-as évek közepétől a Felekezetközi Tanács egyre inkább az OMP egyik háttérintézménye lesz, és csak oktatásügyi kérdésekkel foglalkozik.¹⁹ Az összefonódást a közös érdekeken túl az is segítette, hogy a két nagyobbik egyház vezetői szenátusi tagok lesznek, így állandó kapcsolatba kerülnek a Magyar Párt képviselőivel, de egyes református lelkészek is aktivizálódtak a politikai életben. Nem utolsósorban gróf Bethlen György OMP pártelnök a református egyház főgondnokaként tagja a Felekezetközi Tanácsnak is.

Az oktatásügyi kérdésekre visszatérve, ezek hihetetlen feszültségeket gerjesztettek. A felekezeti oktatás elsorvasztására és a románosításra épülő bukaresti kultúrpolitika gyakorlatilag napi szinten követ el atrocitásokat a magyar felekezeti oktatás számlájára. Elég itt most megemlítenünk azt, hogy az iskola és a tanulók kisajátításán túl, a sikeres érettségizők aránya, az 1938–1940 közötti éveket leszámítva, alig haladta meg az évi 15–20%-ot.

Az OMP-vel karöltve kétszer – 1925-ben és tíz évvel később – adnak be a Népszövetséghez panasziratot, de gyakorlati eredményt nem érnek el. A Népszövetség, a törékeny politikai hangulatra való tekintettel, mind a két alkalommal kedvezőtlen döntést hoz, továbbá a románok minden vádat egyszerűen letagadtak, vagy jobbik esetben a per idején néhány ígérettel és könnyítéssel leszerelték a magyar felet.

Némileg hatásosabb a reformátusok esetében a skót és az amerikai hittestvérek küldöttségeinek látogatása, akiket sok esetben a kormány tagjai is fogadtak, azonban maradandó eredményeket ez sem hozott.

Az oktatásügy terén az egyházaknak a román állammal szembeni fellépése a szenátusi beszédeken túl igen egyszerű, de esetenként hatékony volt. Gyakorlatilag minden negatív rendelkezésre válaszként petíciót adtak be, korábbi rendelkezésekre vagy a Trianoni békeszerződésre hivatkozva haladékat kértek a végtelenségig, vagy csak papíron vezették be az Oktatásügyi Minisztérium rendeleteit. Elmondható, hogy mesterfokon gyakorolták a törvények kiskapuinak megkeresését.

A legsötétebb periódusok a liberális kormányzat idején voltak, míg az Averescu kormány egy sokkal pozitívabb hozzáállást mutatott a kisebbségi egyházak problémái iránt.

A tanács működése, az eddig ismert jegyzőkönyvek alapján, egyes időszakokban elég rapszodikus volt (bár tény, hogy a jegyzőkönyvek hiányosak), a harmincas évek második felére a királyi diktatúra bevezetésével ritkábbá válik, de szerepe felértékelődik akkor, amikor az Országos Magyar Pártot feloszlatják.

Itt kell még megemlíteni azt, hogy a felekezetközi egyetértést többször, több alkalommal zavarták meg külső tényezők. Mindenképpen említést érdemel az, hogy a kezdeti katolikus alapítás ellenére, a két világháború között a kezdeményezés főleg a reformátusok részéről jött. A magyarázat viszonylag kézzelfogható: az unitáriusok, mint kis létszámú gyülekezet, Ferenc József püspök halála után némileg háttérbe szorulnak. A katolikusokkal és a szászokkal viszont sokkal kedvezőbben bánt az állam. Ezen csakis az anyagiakat értjük, de míg az említettek kongruája alig maradt el egy ortodox

¹⁹ EREL: I.9./1918., 7550–1926.: pontosabban 1926. augusztus 23-án kimondják, hogy a továbbiakban mint a Magyar Párt tanügyi tanácsa működnek, és az értekezlet jelen minőségében utolsó ülését tartja.

papétól, a reformátusoknál éppen hogy elérte annak felét, de inkább harmadát. Így az állam esetenként sikeresen osztotta meg az azonos érdekű felekezeteket.

Több alkalommal zavarta meg a felekezetközi viszonyt a katolikusok azon törekvése, hogy híveket hódítsanak el a más egyházak rovására. Ez főleg a második világháború idején figyelhető meg.

Visszatérve a történeti eseményekhez, a Felekezetközi Tanács aktivitása Észak-Erdély visszacsatolásával sem szűnik meg teljesen, hisz a budapesti kormányzattal egyrészt további vitás kérdések merülnek fel, valamint a dél-erdélyi helyzetre is reagálniuk kell. Itt jegyezném meg, hogy a második bécsi döntés utáni eufóriából kijózanodva, a jegyzőkönyvek inkább az elégedetlenség hangvételét tükrözik, az állami támogatások csekélyége és az elvesztett ingatlanok lassú visszaszolgáltatása ellen van kifogásuk.²⁰ A második világháború után rövid időre felélénkülnek a magyar egyházak közötti konzultációk. A nehéz közlekedési viszonyok ellenére is igyekeznek kapcsolatot tartani. Ők teszik meg az első lépéseket az új román állam kormánya felé. Azonban a kezdeti idezőjeles optimizmust hamarosan felváltja az a felismerés, hogy az új rendszerrel szemben nem lehet a régi stratégiákat használni, és amint az ismert, 1948 után a megoldások is különbözőek lesznek: a katolikusok Márton Áron példamutatását követve a passzív ellenállást választják, több-kevesebb sikerrel,²¹ a reformátusok és unitáriusok fokozatosan elkezdnek együttműködni a rendszerrel.

A Felekezetközi Tanács utóélete – 1948–1959 utáni időszakra gondolva, hisz az utolsó, 1959-es keltezésű jegyzőkönyv már teljesen másról szól – igazából nem is képezi jelen kutatás tárgyát. Az állami szervek ösztönzésére és részvételével széleskörű felekezetközi találkozásokra került sor, ahol a párt által felvetett témákat kellett meg tárgyalni.²²

Végezetül elmondható, hogy a történelmi kényszerhelyzet következtében létrejövő, addig példátlan erdélyi felsőszintű egyházközi együttműködés biztosítani tudta három évtizeden át a hatékony felekezeti oktatás fennmaradását, és adott időszakokban egy bizonyos szintű szociális és gazdasági felvirágzást is megértek ezek.

Bár a rendszer számtalan, külső tényezőkből is fakadó hibája miatt sokszor nem tudott eredményesen fellépni – gondolok itt pl. az anyagi, oktatásügyi, népszövetségi kudarcokra, vagy arra, hogy alacsonyabb hivatali közegei szintjén sosem tudta az ökumenét megvalósítani, számtalan súrlódást okozva így az elemi oktatás szintjén –, mégis négy rendszert élt túl, több generáció számára biztosítva a magyar nyelvű oktatást.

Jelenleg a fent bemutatottakból még nem ismerjük a támogatási rendszerek pontos mechanizmusát, a támogatók igényeit, a teljes nemzetközi lobbitevékenységet és a román megfigyelők indítékait és következtetéseit. Az elkövetkezendőkben ezek vizsgálatára is sor kerül.

²⁰ A jegyzőkönyvi realitások ellenére, a ma élő egyetlen tanácsstag, Tőkés István, Vásárhelyi János református püspök titkára, egy interjúban mégiscsak pozitívként értékelte a korszakot a református egyház szempontjából.

²¹ Az 1950-es évek közepe után a római katolikus kléruson belül is megnő az együttműködők száma.

²² Pl. a nyugat biológiai háborúja.